

tegen zijn kinderwetje, opdat die wet maar de eindstreep zou halen. Vandaar dat bijvoorbeeld de mogelijkheid voor gemeenten om een leerplicht in te voeren uit een eerdere versie van het wetsvoorstel werd geschrapt, evenals een verbod op thuisarbeid.

In legislatief opzicht was de Kieswet van 1896 naast het kinderwetje Van Houtens grootste verdienste. Die wet is nu, buiten de kringen van vakhistorici, zowat vergeten, maar vormde een belangrijke schakel tussen het oude, zeer beperkte censuskiesrecht en het in 1917 ingevoerde algemeen (mannen)kiesrecht. Het aantal kiezers verdubbelde meteen bij toepassing in 1897 en de wet was zo opgesteld dat geleidelijk aan steeds meer kiezers zich voor het kiesrecht kwalificeerden. In twintig jaar tijd groeide het kiezerskorps van 52 naar 71 procent van de volwassen mannen. Bij de parlementaire verdediging als minister van Binnenlandse Zaken viel Van Houtens onbuigzaamheid op. Amendementen op zijn (in eigen ogen) voortreffelijke werk wees hij af, zoals de wens om een opkomstplicht in te voeren. Gelukkig overwoog voor een meerderheid van de Kamerleden uiteindelijk het verlangen een voorlopig einde te maken aan de slepende kiesrechtstrijd.

Al vaker is de vraag gesteld of Van Houten gedurende zijn leven van een radicaal veranderde in een conservatief. Brummer neigt naar een bevestigend antwoord; Van Houten zelf meende dat niet zijn standpunten wijzigden, maar die van de lieden om hem heen. Niets menselijks was Van Houten vreemd, zelfs enig geschipper hier en daar niet, maar al met al bleef Van Houten blij geven van eenzelfde, vrij consequent liberalisme. Daarin was voor (staats)socialisme nooit plaats, ondanks Van Houtens 'rode' imago in zijn jonge jaren. Zo nu en dan plakt Brummer iets te makkelijk etiketten als 'behoudend' tegenover 'vooruitstrevend'. Toch beneemt dit zelden het zicht op wat Van Houten zelf vond. Al met al is dit een kritische doch met sympathie geschreven biografie. Misschien geldt voor Brummer wel hetzelfde als wat de liberale tijdgenoot Rudolf Mees eens zei: 'Iedereen houdt van een stuk van Van Houten maar den geheelen Van Houten lust niemand.'

Patrick van Schie

Jan Middendorp, *Grenswerk. Economen tussen wetenschap en politiek* (Boom; Amsterdam 2023) ISBN 978 90 2445 620 8, 376 p., € 29,90

In maart 2021 nam Jan Middendorp afscheid van de Tweede Kamer, waar hij ruim vier jaar woordvoerder digitale zaken was namens de VVD. Twee jaar later promoveerde hij aan de Vrije Universiteit op het proefschrift *Grenswerk*, waaraan hij tien jaar heeft gewerkt en dat ook als handelseditie is verschenen. Het boek van Middendorp levert een belangrijke bijdrage aan de geschiedenis van het economisch denken in Nederland. Dat komt niet alleen doordat de auteur via heldere voor-

beelden de doorwerking van economisch denken in beleidsvorming schetst, maar vooral doordat hij de invloed van twee verschillende denktradities onderscheidt: een keynesiaanse stroming die verspreid werd door ‘de telgen van Tinbergen’ en een monetaire en ordoliberalen traditie die veel minder bekendheid geniet, maar, zoals Middendorp laat zien, zeer bepalend was voor de economisch-financiële beleidsarchitectuur van Nederland in de jaren vijftig en zestig.

Het boek begint met een belangrijke boodschap: terwijl het vóór de Tweede Wereldoorlog de verzuilde kaders waren die de verschillen in economisch denken bepaalden, lag de breuklijn onder economen en beleidsmakers daarna in het wel of niet omarmen van het keynesiaanse denken. In dat verband schetst Middendorp aan de hand van twee hoofdfiguren, de antirevolutionaire oud-premier Jelle Zijlstra (1918-2001) en de liberale oud-minister van Financiën Johan Witteveen (1921-2019), de invloed van twee denktradities. Deze stromingen verschillen zowel theoretisch en methodologisch als qua visie op beleid en relatie tussen wetenschap en politiek, zoals Middendorp ook in een overzichtelijke bijlage laat zien. Tinbergen is daarbij als promotor van Witteveen de stamvader van de eerste keynesiaanse stroming, terwijl de monetarist Johan Gerbrand Koopmans als promotor van Zijlstra grondlegger is van de tweede. Waar de ‘Tinbergentraditie’ georiënteerd is op de Angelsaksische wereld, zoekt de ‘Koopmanstraditie’ heil bij Duitse en Oostenrijkse economen (p. 34).

Zoals gezegd wordt het verhaal van de twee denktradities in het boek uitgewerkt aan de hand van twee invloedrijke telgen: Zijlstra en Witteveen. De biografische insteek is goed gekozen, vooral omdat zij generatiegenoten waren die elk door andere economische ideeën gevormd werden, wat doorwerkte in hun werk als politicus en beleidsmaker. ‘De casus Zijlstra-Witteveen leert ons dat wetenschappelijke voorkeuren over methodologie en theorie ertoe doen in de politiek’, schrijft Middendorp in de conclusie (p. 294). Dat sluit aan op de stelling van invloedrijke auteurs als Peter Hall en Mark Blyth over de rol van economisch denken bij de vormgeving van politiek en beleid.¹ Dit komt ook naar voren in de titel van het boek: werkend op de grens tussen wetenschap en politiek zijn het ‘personen en hun ideeën die het verschil kunnen maken’ (p. 21).

Middendorp kiest in zijn boek deels voor een thematische insteek, maar volgt ook de chronologie van de loopbanen van Witteveen en Zijlstra. Hoewel dit soms voor enige herhaling en onduidelijkheid zorgt, is de opzet in grote lijnen geslaagd te noemen. Witteveen wordt opgevoerd als een representant van de keynesiaanse traditie, die promoveerde bij Tinbergen en vanuit een methodologische voorkeur voor modellen en statistiek vertrouwen had in de vertaling van wetenschappelijke inzichten naar economisch beleid. Het was voor hem ‘eerder regel dan uitzondering’ dat de economie uit balans raakte, wat de overheid noopte tot flexibel en ad hoc ingrijpen om de conjunctuur te dempen en de economie te stabiliseren.

Zijlstra was daarentegen sceptisch over statistische data en empirische modellen, die, gezien de complexiteit van het economische leven, niet een-op-een input

leverden voor de beleidsbepaling. Hij omarmde het keynesiaanse denken, maar deed dit 'vooral in naam en niet in wezen' (p. 287-288). Vanuit het monetaire en ordoliberalen denken van leermeesters als Koopmans en de Duitse econoom Walter Eucken had de antirevolutionaire econoom meer vertrouwen in het zelfreinigende vermogen van de economie. De overheid moest vanuit deze optiek minder 'discretionair' ingrijpen en vooral zorgen voor stabiele regels en vaste beleidskaders. Het op lange termijn bereiken van prijsstabiliteit en (extern) monetair evenwicht kreeg daarbij prioriteit boven conjunctureel evenwicht op de korte termijn.

De traditie van Koopmans en Zijlstra, waarin de invloed van monetaire denkers en Duitse ordoliberalen centraal stond, is in de geschiedenis van het Nederlandse economische denken ondergesneeuwd geraakt. Dat Middendorp deze denktraditie vol in de schijnwerper zet, maakt *Grenswerk* zeer relevant. De auteur laat in de hoofdstukken over de vertaling van economisch denken naar beleid namelijk zien dat Zijlstra er als ordoliberaal beter in slaagt zijn stempel op de economisch-financiële beleidsarchitectuur van de jaren vijftig en zestig te drukken dan de keynesiaan Witteveen. Middendorp werkt dit uitstekend uit door in te zoomen op het begrotingsbeleid en de kartelwet van Zijlstra enerzijds en de onmiddellijk in onbruik geraakte wiebeltaks-wet van Witteveen anderzijds. Datzelfde geldt voor het monetaire denken, dat leidend was in de beleidsbepaling van De Nederlandse Bank na 1945.

Ook de Eerste en Tweede Kamer komen aan bod, waarbij Middendorp laat zien dat, zodra Zijlstra en Witteveen er de degens kruisten, dezelfde tegenstellingen in economisch denken en beleidsvoorkeuren zichtbaar werden: 'een herhaling van zetten zonder echte conclusies over de steeds terugkerende verschillen van inzicht tussen de twee' (p. 213).

Ondanks de overtuigende uitwerking van zijn pleidooi, had de auteur wel wat meer aandacht mogen besteden aan de verdere verspreiding van de ondergesneeuwde traditie van het ordoliberalen en monetaire denken in Nederland. Welke economen en beleidsmakers behoorden naast Zijlstra en bankpresident Marius Holtrop tot deze school? En hoe moet de bredere invloed van deze denktraditie op zowel wetenschappelijk als politiek vlak precies worden geduid? Middendorp haalt hier en daar wel degelijk andere economen aan, zoals Pieter Hennipman, Cornelis Goedhart, André Batenburg en Anthonie Knoester, maar waagt zich niet aan een bredere stamboom, zoals door andere auteurs wel is gedaan voor de 'telgen van Tinbergen'.² Dat is jammer, want recent onderzoek laat zien dat het economisch denken en de economisch-financiële beleidsarchitectuur in Nederland veel minder als 'keynesiaans' valt te typeren dan lang is aangenomen.³ Middendorp haakt alleen impliciet aan bij dit historiografische debat over het neoliberalisme, terwijl enkele expliciete conclusies op hun plaats waren geweest. Juist van vvd'er Middendorp wil de lezer weten in welke relatie het monetaire en ordoliberalen denken van de Zijlstra- en Koopmanstraditie staat tot de neoliberale 'Wende' van de jaren zeventig en tachtig. We moeten het voornamelijk doen met vingerwijzingen, maar

voor politiek historici is de boodschap desondanks duidelijk: er moet meer aandacht uitgaan naar de invloed van de vergeten denktraditie van ordoliberalisme en monetarisme in de geschiedschrijving van het Nederlandse economische denken en de doorwerking daarvan in beleidsbepaling en politiek.

Jonne Harmsma

Klaas Tammes, *Verlicht liberaal in driedelig grijs. Het leven van Molly Geertsema (1918-1991)* (Prometheus; Amsterdam 2024) ISBN 978 90 446 5528 5, 328 p., € 27,50

‘Als je me spreken moet, bel me dan ’s avonds na twaalf uur op. Dan ben ik altijd bereikbaar.’ (p. 57-58). Het is een uitspraak die de ontzagwekkende werkkraacht van de liberaal Molly Geertsema illustreert en die hem in staat stelde een veelzijdige carrière in politiek en openbaar bestuur te maken. Geertsema begon als burgemeester van Warffum (1953-1957). Later combineerde hij het burgemeesterschap van Wassenaar (1961-1971) met het lidmaatschap van de Tweede Kamer (1959-1971) en het fractievoorzitterschap van de VVD (1963-1966, 1969-1971). In het kabinet-Biesheuvel werd hij minister van Binnenlandse Zaken en vicepremier (1971-1973). Aansluitend volgden tien jaar als commissaris van de Koningin in Gelderland (1973-1983) en het lidmaatschap van de Eerste Kamer (1983-1987). Hierbij moeten nog talrijke andere functies in uiteenlopende organisaties worden opgeteld. Toch raakte hij na zijn overlijden volgens zijn biograaf Klaas Tammes in de vergetelheid. Dit in schril contrast met Hans Wiegel, zijn opvolger als fractievoorzitter van de VVD.

Over deze politicus, die iedere etage van het Huis van Thorbecke bewoonde, schreef oud-burgemeester Klaas Tammes *Verlicht liberaal in driedelig grijs. Het leven van Molly Geertsema (1918-1991)*. Tammes’ ambitie is bescheiden: een biografisch portret van met name Geertsema’s rol in het openbaar bestuur. Gelukkig biedt zijn boek meer. De biograaf slaagt erin het overvolle leven van zijn hoofdpersoon kort en bondig samen te vatten. Hij heeft oog voor de mores in politiek en bestuur en geeft mooie inkijkjes achter de schermen. Zo schetst hij de positie van de burgemeester en de invloed van de commissaris van de Koningin bij de benoemingen van burgervaders. Sprekende voorbeelden passeren de revue die laten zien hoe (informele) macht werkt. Bij dit alles heeft Tammes oog voor de persoon achter de politicus en de bestuurder. Tammes psychologiseert niet, maar beschrijft gedrag, op basis van veel mondelinge en schriftelijke bronnen zoals archiefmateriaal en krantenartikelen. Zo laat hij zien hoe de persoonlijke achtergrond van Geertsema doorwerkte in zijn publieke wapenfeiten.

Willem Jacob (bijnaam Molly) Geertsema stamde uit een familie met een grote bestuurlijke traditie. Zijn overgrootvader was onder meer minister van Binnenlandse Zaken geweest (1866, 1872-1874). Als jong student meende Molly Geertsema